

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

ƏLİ BƏY HÜSEYNZADƏ VƏ QƏRBİ AVROPA ƏDƏBİ-NƏZƏRİ FİKRİ

İxtisas: 5716.01 – Azərbaycan ədəbiyyatı

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Günəl Musaməddin qızı Şıxalievə**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

Bakı – 2022

Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor
Şamil Qiyas oğlu Vəliyev

Rəsmi opponentlər: filologiya elmləri doktoru, professor
Bədirxan Balaca oğlu Əhmədov

filologiya elmləri doktoru, dosent
Leyla Kamran qızı Məmmədova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
İman Zeynalabdın oğlu Cəfərov

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.05 – Dissertasiya şurası.

Dissertasiya şurasının
sədri: akademik, filologiya elmləri doktoru,
professor
_____ **İsa Əkbər oğlu Həbibbəyli**

Dissertasiya şurasının
elmi katibi: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
_____ **İsmixan Məhəmməd oğlu Osmanlı**

Elmi seminarın
sədri: filologiya elmləri doktoru, dosent
_____ **Əlizadə Bayram oğlu Əsgərli**

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. XIX əsrin sonlarından etibarən Azərbaycanın ədəbi-mədəni, ictimai həyatında Avropa mədəniyyətinə meyl və ondan bəhrələnmək cəhdləri müşahidə olunmağa başlamışdır. Sözügedən dövrdə maarifçilik hərəkatının inkişafı, Avropa tipli ədəbi janrların istifadəsi, milli teatr və mətbuatın təşkili, jurnalistika, tərcümə sahəsində avropayönlü inkişaf, ictimai-siyasi təşkilatların formalaşmasında Azərbaycanın tanınmış mütəfəkkirləri Mirzə Fətəli Axundzadə, Həsən bəy Zərdabi, Nəcəf bəy Vəzirov, Məhəmmədəğa Şahtaxlı, Haşım bəy Vəzirov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Əhməd bəy Ağaoğlu, Cəlil Məmmədquluzadə, Ömər Faiq Nemanzadə, Yusif Vəzir Çəmənəminli, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Nəriman Nərimanov, Üzeyir Hacıbəyli, Abbas Səhhət, Abdulla Şaiq və digərləri ilə yanaşı, *“mütəfəkkir hali ilə, əsrarəngiz öyüdləri ilə üzərimizdə bir peyğəmbər təsiri buraxan”*¹, “Füyuzat” ədəbi məktəbinin yaradıcısı, jurnalist, şair, nasir, ictimai xadim, rəssam, həkim, tərcüməçi Əli bəy Hüseynzadənin də əvəzolunmaz xidmətləri olmuşdur.

Zəngin və çoxcəhətli yaradıcılığı ilə seçilən Ə.Hüseynzadə dövrün, demək olar ki, bütün əhəmiyyətli problemlərinə münasibət göstərmişdi. Ədibin nəzəri-estetik və bədii əsərlərində əks etdirdiyi problemlər, onların şərhli öz aktuallığını müasir dövrdə də qoruyub saxlamaqdadır. Müəllifin yaradıcılığında mühüm məsələlərdən biri də Avropa, xüsusilə Qərbi Avropa ədəbi-nəzəri fikri ilə bağlıdır. Ə.Hüseynzadə Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində Mirzə Fətəli Axundzadə ilə başlayan qərbçilik hərəkatının davamçısı və təbliğatçısı olmuşdur. Ədib və onun redaktorluq etdiyi “Füyuzat” jurnalı Qərb estetik fikrinin Şərqi ədəbi-mədəni həyatında istifadəsi və təbliği sahəsində yorulmadan fəaliyyət göstərmişdir. Müəllifin qərbçiliklə bağlı fikirləri çağdaş zamanımız üçün də aktuallığını qoruyaraq müasir Qərb-Şərq ədəbi əlaqələrinin tədqiqi kontekstində müstəsna rol oynayır.

---

¹ Xəndan, R.Z. Unudulmuş dahi // – Bakı: Qobustan, – 1990. № 4, – s. 55

Ə.Hüseynzadənin yaradıcılığında qərbçilik görüşlərini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar: 1) O, Qərbi elmi-texniki, ədəbi-mədəni yeniliklərin öyrənmə mənbəyi hesab edirdi; 2) Müasirlərini həm Qərbi Avropa ədəbi-nəzəri fikirləri, həm də dünya ədəbiyyatının klassikləri və onların əsərləri ilə tanış etməyə çalışırdı; 3) Şərq və Qərbi müqayisə edərkən Qərbi ideallaşdırmır, diqqəti problemin kökləri və müasir vəziyyətinə yönəldir, sivilizasiyanın başlanğıc nöqtəsi olan Şərqi mövcud zaman çərçivəsində Qərbdən geri qalmasının səbəblərini aydınlaşdırmağa çalışırdı; 4) Qərb mədəniyyətinin müsbət cəhətləri ilə yanaşı, mənfi tərəflərini də göstərir, Qərb ölkələrinin Şərq siyasətinin humanizmə zidd mənfi meyillərini faktlarla müzakirə obyektinə çevirirdi; 5) Qərbin “mədəsində həzm olunmamaq”, Qərb zorakılığından və işğalçılıq təhlükəsindən qorunmaq üçün onun elm və mədəniyyətinə dərinlən yiyələnməyi vacib hesab edir. Tərəqqi naminə Şərqə Avropa xalqlarının “beyinlərinin məhsulu”nun əhəmiyyətli olduğunu bildirirdi; 6) Qərbin yeniliklərindən bəhrələnməyə milli kimliyə, soy-kökə, milli adət-ənənəyə bağlılığı ön plana çəkirdi; 7) Qərb ədəbiyyatını, mədəniyyətini öyrənməyin yollarından birini də Qərbi Avropa xalqları ədəbiyyatının Azərbaycan dilinə tərcüməsində görürdü.

Ə.Hüseynzadə yaradıcılığının müxtəlif istiqamətləri Azərbaycan və türk ədəbiyyatşünasları tərəfindən tədqiq olunmuş, ədəbin bədi irsi Abdulla Şaiq, Əziz Mirəhmədov, Yaşar Qarayev, Yusuf Akçuraoğlu, Rasim Mirzə, Ofeliya Bayramlı, Şamil Vəliyev, Xeyrulla Məmmədov, Azər Turan, Mövsüm Əliyev, Məsməxanım Qubadova, Sədaqət Həsənova, Aybəniz Əliyeva, İsrafil Hüseyn, İsa Həbibbəyli, Vaqif Sultanlı, Ağamirzə Məmmədli, Gülnarə Sadiqova, Bədirxan Əhmədli, Vüsalə Əsədzadə, Vəzufə Xudiyeva, Ali Haydar Bayat, Hilmi Ziya Ülkən, Yavuz Akpınar və digər tədqiqatçılar tərəfindən öyrənilmişdir.

Mütəfəkkirin yaradıcılığında qərbçilik məsələsi də diqqətdən kənar qalmamış, Abdulla Şaiq, Əziz Mirəhmədov, Məmməd Cəfər Cəfərov, Yaşar Qarayev, Ofeliya Bayramlı, Rasim Mirzə, Azər Turan, Şamil Vəliyev, Sevinc Zeynalova, Təranə Abdullayeva, Ali Haydar Bayat, Hilmi Ziya Ülkən kimi

tədqiqatçılar sözügedən sahədə önəmli araşdırmalar aparmışlar. Sevil Qaraşova 2007-ci ildə “Əli bəy Hüseynzadənin yaradıcılığında Qərb ədəbiyyatı”² mövzusunda dissertasiya müdafiə etmişdir. Lakin sadalanan tədqiqatlara baxmayaraq, ədibin elmi-nəzəri, bədii əsərləri ayrı-ayrılıqda qərbçilik fikirlərinin əks olunması, Şərq və Qərbin müqayisəsi və qarşılaşdırılması baxımından ön plana çəkilməmiş, ədibin orijinaldan etdiyi tərcümələri və tərcümənin estetik məsələləri ilə bağlı aktual olan fikirləri müfəssəl araşdırılmamışdır. Bütün bu cəhətlər mövcud dissertasiya işinin aktuallığını şərtləndirməkdədir.

Tədqiqatın obyektini və predmeti. Dissertasiyanın obyektini Əli bəy Hüseynzadənin qərbçilik görüşlərini əks etdirən ədəbi-nəzəri əsərləri və Qərbi Avropa ədəbiyyatından etdiyi tərcümələr təşkil edir.

Ədibin yaradıcılığında Qərbçilik konsepsiyasının müəyyənləşdirilməsi və bu problemlə bağlı müxtəlif mənbələrin araşdırılması, mövcud ədəbiyyatşünaslıqda olan elmi-nəzəri mülahizələr, ədibin yaradıcılığı ilə bağlı arxiv sənədlərin öyrənilməsinə isə tədqiqatın predmeti hesab etmək olar. Bununla yanaşı, XX əsrin ortalarından başlayaraq Avropa ədəbi-nəzəri fikri ilə bağlı yazılan digər araşdırmalar da tədqiqatın predmetlərindən biri kimi dəyərləndirilə bilər.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin əsas məqsədi Ə.Hüseynzadənin yaradıcılığında Qərbi Avropa ədəbi-nəzəri fikrinin öyrənilməsidir. Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi zəruri hesab edilmişdir:

- XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan-Qərbi Avropa ədəbi əlaqələrinin inkişaf meyillərini araşdırmaq;
- Azərbaycan ədəbiyyatşünaslarının Qərbi Avropa ədəbi-nəzəri fikrinin öyrənilmə istiqamətlərini şərh etmək;
- Avropa ədəbi-nəzəri fikrinin Azərbaycan ədəbiyyatında ifadəsində Əli bəy Hüseynzadənin xidmətlərini dəyərləndirmək;
- Əli bəy Hüseynzadənin yaradıcılığında milli kimlik və qərbçilik məsələləri, ədəbi ənənələrə münasibət və modern

---

² Qaraşova, S. Əli bəy Hüseynzadə yaradıcılığında Qərb ədəbiyyatı: / filologiya üzrə fəlsəfə doktoru dis. / – Bakı, 2007. – 123 s.

- ədəbiyyata keçid problemlərini işıqlandırmaq;
- Mütəfəkkirin bədii tərcümələrinin Qərbi Avropa ədəbiyyatının öyrənilməsindəki rolunu və tərcümənin nəzəri problemləri ilə bağlı fikirləri müəyyənləşdirmək;
  - Ədibin yaradıcılığında Qərb və Şərq qarşılaşdırılması və müqayisəsinin geniş şərhini vermək;
  - “Siyasəti-fürusət” əsərində müəllifin mifoloji və simvolik vasitələrdən hansı yöndə istifadə etdiyini əsaslandırmaq.

Tədqiqatın metodları. Dissertasiya işi aşağıdakı elmi metodlar əsasında yerinə yetirilmişdir: toplanmış fakt və materialların sistemləşdirilməsi metodu; sistemli təhlil və analiz; problemə kompleks yanaşma; ümumiləşdirmələr əsasında elmi nəticələrin əldə edilməsi.

Araşdırmada tarixi-müqayisəli metoddan da istifadə edilmiş, tədqiqatın predmet və obyekt kimi seçilən nümunələr və onlara həsr olunan araşdırmaların meydana çıxdığı şərait nəzərə alınmışdır. İşin mahiyyəti müqayisəli təhlil və tədqiq tələb etdiyi üçün yeri gəldikcə, müqayisələrdən də istifadə olunmuşdur. Tədqiqat zamanı problemin öyrənilməsi baxımından seçilən ədəbi-bədii, elmi-nəzəri müddələrdən, habelə Azərbaycan, Avropa və türk ədəbiyyatşünaslığının nailiyyətlərindən də bəhrələnilmişdir.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar. Dissertasiya işində XX əsrin əvvəllərində Qərb və Şərq ədəbi əlaqələrinin inkişafı, Qərb ədəbiyyatına münasibət, xüsusilə Ə.Hüseynzadənin yaradıcılığında Qərbi Avropa ədəbiyyatı məsələləri öz əksini tapmışdır. Bununla bağlı aşağıdakı müddəalar müdafiyyə çıxarılmışdır:

- XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatının digər nümayəndələri ilə yanaşı, Ə.Hüseynzadənin yaradıcılığında qərbçiliyin təbliği, Qərb ədəbiyyatını öyrənməsi önəmli yerə sahib idi;
- Müəllifin həm elmi-nəzəri, həm də bədii əsərlərində Qərb və Şərqin qarşılaşdırılması, müqayisəsi təqdim olunmuşdur;
- Milli kimlik və milli kimliyi qorumaqla modern ədəbiyyata keçid məsələləri ədibin yaradıcılığında ön plandadır;
- Mütəfəkkirin estetik fikirləri milli ənənələr və Avropada

mövcud olan yeni ədəbi-nəzəri cərəyanların araşdırılması əsasında formalaşmışdır;

- Ədib “Siyasəti-fürusət” əsərində mifoloji və simvolik vasitələrlə tarixi hadisələrə münasibətini ifadə etmişdir;
- Ə.Hüseynzadənin Qərbi Avropa ədəbiyyatından orijinalardan etdiyi tərcümələri onun tərcümə sənətinin inkişafındakı əhəmiyyətli rolunu göstərməkdədir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiya işi mövzu ilə bağlı bu günədək yazılmış tədqiqatları əhatə etməklə onların məntiqi davamı kimi meydana çıxaraq Ə.Hüseynzadənin ədəbi-nəzəri və bədii yaradıcılığında Qərb məsələlərini ilk dəfə geniş şəkildə araşdırır.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi bu məsələləri əhatə edir:

- Azərbaycan maarifçilərinin Qərbi Avropa ədəbi-nəzəri fikrinə münasibəti sistemli şəkildə şərh edilir;
- Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Qərbi Avropa ədəbi-nəzəri fikrinin öyrənilməsi tarixi tədqiq olunur;
- Ədibin ədəbi-nəzəri əsərlərində milli kimlik və qərbçilik sintez şəklində araşdırılır;
- Müəllifin yaradıcılığında milli ədəbi ənənələrə münasibət və modern ədəbiyyat məsələləri geniş şəkildə işıqlandırılır;
- Qərb və Şərq qarşılaşdırılması və müqayisəsi ədibin konkret məqalələri əsasında öyrənilir;
- Ə.Hüseynzadənin “Siyasəti-fürusət” əsərində simvolika və mifoloji qaynaqların hansı formada tətbiq edilməsi müəyyənləşdirilir;
- “Siyasəti-fürusət” əsərində yalnız obrazların simvolikası deyil, əşyaların, rənglərin simvolikası da araşdırılıb;
- Ə.Hüseynzadənin Qərbi Avropa ədəbiyyatından etdiyi tərcümələrin orijinala müqayisəli şəkildə geniş şərhə verilir.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiyada qeyd olunan elmi müddəalar, mülahizələr və araşdırmanın nəticələri XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan və Qərb ədəbi əlaqələri istiqamətində aparılacaq tədqiqat işləri üçün nəzəri mənbə roluna malikdir. Təlim prosesində, habelə ali və orta məktəb dərslərinin, proqramlarının tərtibində dissertasiya işindən istifadə oluna bilər.

Dissertasiyanın apobasiyası və tətbiqi. Dissertasiya işi

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Tədqiqat işinin əsas müddəaları Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının tövsiyə etdiyi xarici ölkələrin elmi nəşrlərində, iddiaçının beynəlxalq səviyyəli konfrans və simpoziumlardakı çıxışlarında və konfrans materiallarında dərc olunmuş, məqalələr və tezislərində öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı.
Dissertasiya işi Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi.
Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. “Giriş” hissəsi – 9994 işarə, I fəsil – 91074 işarə, II fəsil – 56278 işarə, III fəsil – 70061 işarə, Nəticə – 6556 işarədir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı istisna olmaqla dissertasiya işinin ümumi həcmi 233963 işarədir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın “**Giriş**” hissəsində mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, tədqiqat metodları, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar, tədqiqatın elmi yeniliyi, tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, aprobasiyası və tətbiqi, quruluşu barədə məlumat verilir.

Dissertasiyanın birinci fəslı “**XX əsrin əvvəlləri Qərbi Avropa ədəbi-nəzəri fikri və Azərbaycan ədəbiyyatı**” adlanır və iki paraqraftan ibarətdir. “**Azərbaycanda Qərbi Avropa ədəbi-nəzəri fikrinin öyrənilməsi tarixinə ümumi bir nəzər**” adlı birinci paraqrafta XIX əsrdə Mirzə Fətəli Axundzadə, Həsən bəy Zərdabi, XX əsrin əvvəllərində isə Məhəmmədəğa Şahtaxlı, Abbas Səhhət, Abdulla Şaiq, Əhməd bəy Ağaoğlu, Üzeyir Hacıbəyli, Yusif Vəzir Çəmənəminlinin yaradıcılığında Qərbi Avropa ədəbiyyatına münasibət məsələləri öyrənilir.

Azərbaycan ədəbiyyatında Qərb mövzusunun işlənilməsi Azərbaycanın böyük mütəfəkkiri Mirzə Fətəli Axundzadənin (1812-1878) adı ilə bağlıdır. Y.V.Çəmənəminlinin (1887-1943) bildirdiyi kimi, “*Avropa ədəbi şəkilləri birinci Mirzə Fətəli Axundov vasitəsilə Azərbaycan ədəbiyyatına daxil olur*”³. M.F.Axundzadə ilə başlayan qərbçilik ideyaları ondan sonra da geniş vüsət alaraq tədricən mədəniyyətin digər sahələrinə də təsir etməyə başladı. XIX əsrin sonlarından etibarən Avropa təhsilli ədiblər Qərb ədəbi-mədəni, elmi-texniki həyatını nəzəri cəhətdən qiymətləndirib, Şərqdə təbliğ etməyə çalışırdılar.

XX əsrin 20-ci illərindən başlayaraq ədiblərlə yanaşı, ədəbiyyatşünaslar da sistemli şəkildə Qərbi Avropa ədəbi-nəzəri fikrinin öyrənməyə başlamışdılar. Bu paraqrafta ədəbiyyatşünaslar – Mikayıl Rəfili, Məmməd Arif, Əli Sultanlı, Məmməd Cəfər Cəfərov, Cəfər Cəfərov, Əkbər Ağayevin bu istiqamətdəki yaradıcılıqları araşdırılmışdır.

Bütövlükdə, XX əsrin əvvəlləri Qərbi Avropa ədəbi-nəzəri fikri müxtəlif formalarda ədiblər və ədəbiyyatşünasların

---

³ Çəmənəminli, Y.V. Əsərləri: [3 cildə] / YV.Çəmənəminli – Bakı: Avrasiya Press, – c. 3. – 2005.– s. 133

yaradıcılığında öz əksini tapmış, Qərbi Avropa ədəbiyyatı və mədəniyyətinin tədqiq və təbliği aparılmışdır. Dünya ədəbiyyatının nümayəndələri haqqında məlumat verməklə yanaşı, təhlillər aparır, dünya ədəbiyyatının klassikləri, çağdaş ədəbiyyat nümunələri ilə Şərq xalqlarını tanış etmiş və tərcümə sahəsində görülən işlərdə Avropa-Azərbaycan ədəbi əlaqələrinin formalaşmasında xüsusi rol oynamışdır. Müəlliflər yalnız dünya ədəbiyyatı nümunələrini tərcümə etməklə kifayətlənmir, bununla yanaşı, tərcümənin nəzəri məsələlərinin də geniş şərhini verməklə müasirlərinə bu sahədə düzgün yol göstərməyə çalışmışlardır.

“Əli bəy Hüseynzadənin ədəbi-nəzəri görüşləri milli kimlik və qərbçilik kontekstində” adlı ikinci paragrafda Ə.Hüseynzadənin türkçülük və qərbçilik görüşləri əks olunan “Məktubi-məxsusi”, “Qəzetəmizin məsləki”, “Qəzetəmizin dili haqqında bir neçə söz”, “Ey qələm”, “Nümunə məktəbi”, “Röya”, “İntiqad ediyoruz, intiqad olunuyoruz”, “Kasablanka faciəsi və Osmanlı-İran komediyası”, “Şamil və Həfidü”, “Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir?” silsilə məqalələri, “Mendelejev”, “Qərbin iki dastanında türk” və digər yazıları tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Ə.Hüseynzadənin də qeyd etdiyi kimi, millət o vaxt bir millət kimi formalaşır, tərəqqi edir ki, öz dilini, dinini, soykökünü, tarixini, adət-ənənəsini, keçmişini və s. tanıya, ona sahib çıxsa və qoruya bilsin. Bu amillər millətin kimliyini təyin edən önəmli cəhətlərdəndir.

Görkəmli ədib öz soykökündən, milli kimliyindən ayrılmadan tərəqqi etmiş Qərbin elminə, mədəniyyətinə, iqtisadi-siyasi inkişafına uyğunlaşmaq fikrini hər zaman müdafiə etmişdir. Ədibin “Türkləşmək, islamlaşmaq, avropalaşmaq” üçlü düsturunun bir hissəsi olan “Avropalaşmaq” konsepsiyasının bir məğzi də o idi ki, Qərbin “mədəsində həzm olunmamaq”, Qərb zorakılığından, təhlükəsindən qorunmaq üçün Qərb elminə, inkişaf etmiş sənayesinə və mədəniyyətinə dərinlən yiyələnməyi nəzərdə tuturdu. Müəllif təbliğ etdiyi qərbəşmək yolunda addımlayan Şərqlə elə bir “fədai” arzulaırdı ki, o, *“yuxarı sıçrayan mürdarlıqlardan qorxmayan fədai! Türk qanlı, müsəlman etiqadlı, firəng fikirli, Avropa qiyafətli*

fədai!..”⁴ olsun. Eyni zamanda bu fədai: “*Türk hissiyyatı ilə mütəhəssis, islam dini ilə mütədəyyin və Avropa mədəniyyəti-hazirəsi ilə mütəməddin ...*”⁵ olmalı idi. Sadalanan cəhətləri özündə əks etdirən “fədailər” yalnız bu yolla uğur qazana bilərdilər. Əli bəy üçlü konsepsiyası vasitəsilə özündən əvvəlki birtərəfli yanaşmanı aradan qaldıraraq “Türkləşmək, islamlaşmaq, avropalaşmaq”ı sintez şəklində bir-birindən ayırmadan inkişaf etdirirdi.

Sözügədən sintez həm də onu göstərir ki, Avropa mədəniyyətinə və sivilizasiyasına yiyələnərkən milli soy-kökə bağlılıq və dini əsaslar hər yolla qorunmalıdır. Bunu ədibin məramnaməsində də görə bilərik: “*Bən türkəm, qafqaslı bir türkəm. Türk bir müsəlmanam, müsəlman bir insanam, demək ki, bən bu dörd sifətlə dünyaya gəldim, bu dörd sifətlə də yaşamaq məcburiyyətindəyəm*”⁶. Müəllif həmçinin vurğulayırdı ki, biz tərəqqi edərkən özümüz kimi tərəqqi edək, heç bir milləti kororanə təqlid etməyək. Əlbəttə, Qərbin nailiyyətlərindən bəhrələnməliyik, lakin bunu özümüzünküləşdirərək, həyat və məişətimizə uyğunlaşdıraraq etməliyik. Ə.Hüseynzadə tərəqqidə milli simanın, milli kimliyin saxlanmasını ön plana çəkərək bildirirdi ki, digər millətləri təqlid etmək, onlardan gələn hər bir yeniliyi gözüyumulu qəbul etmək tərəqqi etmək demək deyildir. Tərəqqi edərkən də elə etməliyik ki, “*rus rəiyyəti bulunan türk və müsəlmanlar nə gözəl tərəqqi ediyolar deyilsin. Yoxsa türklər, müsəlmanlar irtidad ediyor, firəngləşiyolar deyilməsin!*”⁷

XIX əsrdə milliyyət məfhumu adı altında türklər “tatar”, “müsəlman” kəlmələri ilə adlandırılırdı. Lakin hələ XIX əsrdən bir çox ziyalılarımız türkləri “tatar”, “müsəlman” adlandırılmasını qəbul etmirdilər. 1890-cı ildə “Kəşkül” qəzetinin 15-ci nömrəsində bu məsələ ilə bağlı məqalə (“Avam görmək – yuxu yatmaq mı dedin?”) dərc olunmuş və bu kəlmələrin milliyyət termini kimi işlənməyi tənqid olunmuşdur.

---

⁴ Hüseynzadə, Ə. İntiqad ediyoruz, intiqad olunuyoruz //– Bakı: Füyuzat, – 1907. № 23, – s. 371

⁵ Yenə orada, – s. 372

⁶ Hüseynzadə, Ə. Nümunə məktəbi // Həyat. – 1906, 18 avqust (№ 184), – s. 1

⁷ Hüseynzadə, Ə. Qəzetəmizin məsləki // Həyat. – 1905, 7 iyun (№1), – s. 1

XX əsrin əvvəllərində isə bu məsələ ilə əsaslı şəkildə Əli bəy Hüseynzadə məşğul olmuşdur. Lakin maraqlı bir məqamı da qeyd edək ki, müəllif “Həyat” sonra isə “Füyuzat”da nəşr olunan məqalələrində türkçülüyü, türklərə “tatar” deyil “türk” deyilməsini dənə-dənə təbliğ etməsinə baxmayaraq yanlış olaraq bildirilir ki, “türk” kəlməsi ilk dəfə 1915-ci ildə Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin redaktorluğu ilə nəşr olunan “Açıq söz” qəzetində işlənmişdir. Mirzə Bala Məmmədzadə “Milli Azərbaycan hərəkatı”, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə isə “Azərbaycan Cumhuriyyəti (Keyfiyyəti, təşəkkülü və indiki vəziyyəti)”, “Qafqaz türkləri” əsərlərində bildirmişdilər ki, “türk” kəlməsi ilk dəfə “Açıq söz” qəzetində işlənmişdir. Lakin “türk” kəlməsi 1915-ci ilə qədər artıq təsdiq olunmuş və Əli bəy Hüseynzadə bu məsələni silsilə şəkildə yazdığı “Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir?” əsərində geniş şəkildə əsaslandırmışdır. Təsədüfi deyil ki, müəllifin məhz bu əsəri Azərbaycanda ilk türkoloji yazı hesab olunur. Azərbaycanda milli bir ideologiya səviyyəsində türkçülüyü irəli sürən Əli bəy Hüseynzadə, həmçinin yuxarıda adları çəkilən məqalələrinin bir neçəsində ilk dəfə sistemli şəkildə türklərin kim olduqlarını, haralarda yaşadıklarını, hansı şöbələrə ayrıldıqlarını, türklərin “tatar”, “müsəlman” deyil “türk” kəlməsi ilə adlanmasını, türklərin sünnilik, şiəlik məhəzlərinə, süni olaraq “pantürkizm”, “panislamizm” adları ilə məsləklərə ayrılmasının düzgün olmadığını, istər dincə, istərsə də qövmiyyətcə türklərin bir olduqlarını geniş şəkildə işıqlandırmışdır.

Bu paraqrafda Qərbin qədim Şərqlə ələmindən bəhrələnməsi, sonralar isə Şərqlin bu mövqedə çıxış etməsi və bu qarşılıqlı əlaqədə Şərqlin qazanclarının, itkilərinin olması məsələsi və geri qalma səbəbləri Əli bəy Hüseynzadənin nəzəri əsərləri fonunda şərh olunmuşdur. Ə.Hüseynzadənin müəyyən dövrlərdə Şərqlin Qərbdən geri qalması səbəbləri haqqında söylədiyi fikirləri belə qruplaşdırmaq olar: 1) Şərqlin inkişaf etmiş dövlətlərin elmi-texniki tərəqqisindən bəhrələnməməsi, bu nailiyyətləri, yenilikləri lazımı qədər qiymətləndirməməsi; 2) Türk birliyinin olmaması – türklərin bir-birinə kömək göstərməməsi, tərəqqisinə, inkişafına sevinməməsi; 3) Dini düzgün dərk edib, təbliğ etməməsi; 4) Şərqlin

öz zəngin maddi, mənəvi dəyərlərini qiymətləndirməməsi; 5) Şərqlilərin öz tarixinə, ədəbi-mədəni mənbələrinə türk olmayanların gözləri ilə baxması, ərəbin, farsın, digər xalqların araşdırmaları əsasında qiymət verməsi.

Lakin müəllif Şərq və Qərbi müqayisə edərkən heç də Qərbi ideallaşdırıb Şərqi tənqid etməmişdir. Əli bəy türklərin böyük qüdrətə, gücə malik olduğunu dönə-dönə yaradıcılığında əks etdirmişdir, yalnız yuxarıda qeyd olunan müəyyən səbəblərdən tərəqqi baxımından Şərq Qərbə nisbətdə geri qalırdı. Əli bəy də bu geriliyin tezliklə aradan qaldırmağın yollarını göstərməyə çalışırdı.

Ə.Hüseynzadə Qərb mədəniyyətini yüksək qiymətləndirsə də, onun mənfi keyfiyyətlərinə, Avropa dövlətlərinin zorakılıqlarına da göz yummurdu. O, “Kasablanka faciəsi və Osmanlı-İran komediyası” yazısında həmin məsələni geniş şəkildə işıqlandıрмаğa çalışmışdır. Ədib məqalənin əvvəlində göstərir ki, V.Şekspirin Abdulla Cövdət tərəfindən tərcümə olunan “Yuli Sezar” faciəsinin “Füyuzat” jurnalında dərc etməyə başladıq. Lakin Ə.Hüseynzadə dünyada baş verən ictimai-siyasi vəziyyətə, xüsusilə də Əndəlüsdə ispanların müsəlmanlara qarşı törətdiyi vəhşiliyə işarə edərək təəssüflə söyləyir ki, bu gün nə teatra getməyə, nə də V.Şekspirin “Yuli Sezar” faciəsini oxumağa ehtiyac var, *“çünki bu anda səhneyi-ələmdə tamaşa olunacaq faciə də komediya da, vodevil də var...”*⁸. Müəllif bu fikri ilə müxtəlif zamanlarda Əndəlüsdə, Qərnatədə, onun davamı olaraq da Kasablankada avropalıların müsəlmanlara qarşı törətdikləri zülm, vəşilik və işğalçılıq siyasətlərini ifşa edirdi.

Bu paraqrafda həmçinin Qərb və Şərqlin müqayisəsi müəllifin “Siyasəti-Fürusət”, “Qərbin iki dastanında türk” və ədəbi-nəzəri əsərləri əsasında izah olunmuşdur.

Şərq və Qərbin müqayisəsini Ə.Hüseynzadənin məqalələri ilə yanaşı, əsas mövzusu XX əsrin əvvəllərində rus inqilabının təsiri ilə oyanan Şərq xalqlarının milli-azadlıq hərəkatına qarşı çarizmin yeritdiyi müstəmləkə siyasəti və İran mütləqiyyəti, dövlət başçılarının, hakimlərinin zülm və cəhalətinin tənqidi olan

---

⁸ Hüseynzadə, Ə. Kasablanka faciəsi və Osmanlı-İran komediyası // – Bakı: Füyuzat, – 1907. № 24. – s. 386

“Siyasəti-fürusət” əsərində də aydın şəkildə görə bilərik. Müəllif əsərdə İranın timsalında Şərqdə olan bir sıra ədəbi-mədəni, elmi-texniki sahələrdə olan gerilikləri Avropa ilə müqayisəli şəkildə verməklə bu problemlərin aradan qaldırılmasına cəhd edirdi.

Ə.Hüseynzadə simvolik və sətiraltı mənalarla zəngin olan “Qərbin iki dastanında türk” əsəri Qərbin – xristianların Şərqə – türklərə münasibətini əks etdirən dəyərli əsərdir. Sözügedən əsərdə müəllif İntibah dövrünün iki böyük nümayəndəsi – Portuqaliya şairi Kamoensin (1525-1580) “Luziada” (1572), İtaliya şairi Torkvato Tassonun (1544-1585) “Qurtarılmış Qüds” (1575) əsərlərində türk məsələsini müqayisəli şəkildə işıqlandırmışdır. Lakin bu zahiri baxımdan belə idi. Əslində isə əsər dərin, üstüörtülü şəkildə siyasi məsələləri özündə əks etdirirdi. İlk növbədə qeyd edək ki, müəllif məruzənin başında xatırlatma şəklində qeydlər verir. Bu qeydlərin birində göstərilir: “*Beynəlmiləl ədəbiyyatda türk siması: Firdovsidə, Rusiya ədəbiyyatında, Puşkində, Tolstoyda, Dostoyevskidə “Ölülər evi”ndə türk...*”⁹. Ədibin adlarını çəkdiyi fars şairi Ə.Firdovsinin “Şahnamə”, A.Puşkinin Qafqaza həsr etdiyi şeirlərində, L.Tolstoyun Hacı Murad”, F.Dostoyevskinin Omsk həbsxanasındakı həyatını və təəssüratını əks etdirən, real faktlara əsaslanan “Ölü evdən qeydlər” əsərində Qafqaz xalqları, türklər müəyyən baxımdan canlandırılmışdır. Ə.Hüseynzadə hansı səbəbdən bu əsərlərdən hər hansısa birindən deyil, məhz T.Tassonun “Qurtarılmış Qüds” və Kamoensin “Luziada” əsərlərini seçmişdir? Çünki adları çəkilən əsərlərdə də türklərin şücaətindən, igidliyindən, azadlıq uğrunda mübarizəsindən bəhs olunsada, “Qərbin iki dastanında türk” əsərində gətirilən örnəklərdə birbaşa xristian dövlətlərinin Şərq torpaqlarına təcavüzündən, işğalçı yürüşlərindən bəhs edir. Ə.Hüseynzadə isə tarixilik və müasirlik prinsipinə əməl edib, simvol, rəmzlərdən istifadə edərək 1920-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutu, Sovet Rusiyası tərəfindən Azərbaycanın işğalı və burada etdikləri talanları əks etdirmişdir. Ədib Sovet Rusiyasının işğalçı siyasətini açıq şəkildə verə bilməsə də, bu hadisələri XI-XIII və XV əsrlərdə xristianların

---

⁹ Hüseynzadə, Ə. Qərbin iki dastanında türk / Ə.Hüseynzadə, tərt.ed. O.Bayramlı. – Bakı: Ağrıdağ, – 1998. – s. 48

türklərə, müsəlmanlara qarşı apardıqları təcavüzkar siyasətləri ilə paralellər apararaq təsvir etmişdir.

Bu fəsildə əksini tapan araşdırmaların əsas müddəaları, tezləri müxtəlif elmi jurnallarda və konfrans materiallarında dərc olunmuşdu^{10, 11, 12, 13, 14, 15}.

Dissertasiyanın **“Əli bəy Hüseynzadənin ədəbi-tənqidi görüşlərində Qərb ədəbi fikri”** adlanan ikinci fəslə iki paragrafdan ibarətdir. **“Əli bəy Hüseynzadənin yaradıcılığında milli ədəbi ənənələrə münasibət və modern ədəbiyyata keçid məsələsi”** adlanan birinci paragrafdan **“Zamanəmizin Ömər Xəyyamı”** (“Həyat”, 1905, № 19), **“Həyat” və meyli-“Füyuzat”** (“Füyuzat”, 1906, №1), **“Vəlvələ və zümzümə”** (“Füyuzat”, 1907, № 9) və digər məqalələrində ədəbiyyatımızda ənənəvi olaraq davam edən həcv və pamflet formasında yazılan şeirlərə, mədhiyyəçiliyə, yersiz

---

¹⁰ Şıxalievə, G.M. Əli bəy Hüseynzadənin ədəbi-nəzəri görüşlərində milli kimlik məsələsi //Azərbaycan xalqının ümummillə lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 93-cü ildönümünə həsr edilmiş Gənc tədqiqatçıların IV beynəlxalq elmi konfransının materialları, II kitab, (filologiya elmləri, tarix və hüquq elmləri), – Bakı: Qafqaz Universiteti, – 29-30 aprel, – 2016, – s. 1096-1097

¹¹ Şıxalievə, G.M. Əli bəy Hüseynzadənin ədəbi-nəzəri görüşləri qərbçilik kontekstində // Azərbaycan xalqının ümummillə lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 93-cü ildönümünə həsr olunmuş Filologiyanın aktual problemləri mövzusunda Respublika elmi-nəzəri konfransının materialları, – Bakı: Bakı Universiteti, – 18-19 may, – 2016, – s. 88-91

¹² Şıxalievə, G.M. Azərbaycanda Qərbi Avropa ədəbi-nəzəri fikrinin öyrənilməsi tarixindən (M.F.Axundzadə və H.Zərdabinin məqalələri əsasında) //– Bakı: Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Bakı Slavyan Universiteti Elmi Əsərlər (dil və ədəbiyyat seriyası), – 2018. № 1, – s. 203-210

¹³ Şıxalievə, G.M. Mikayıl Rəfilə və Əli Sultanlının yaradıcılığında Qərbi Avropa ədəbiyyatına münasibət // VI Beynəlxalq Türk Dünyası Araşdırmaları Simpoziumu, –Bakı: Elm və təhsil, – 13-15 iyun, – 2019, – s. 135-138

¹⁴ Azərbaycan ədəbiyyatında Qərb və Şərqi qarşılaşdırılması (Əhməd bəy Ağaoğlu və Üzeyir Hacıbəylinin yaradıcılığı əsasında) // İsmayıl Şıxlı yaradıcılığına həsr olunmuş “Filologiyanın aktual problemləri” mövzusunda Beynəlxalq konfrans, – Bakı: Müəllim, – 3-4 dekabr, – 2019, – s. 244-248

¹⁵ Шихалиева Г.М. Сравнение Востока и Запада в произведениях Алибека Гусейнзаде «Возможности в политике» и «Тюрки в двух эпосах Запада» // –Украина: Закарпатські філологічні студії, – 2020. № 14, т. 2, – с. 239-244

qafiyəliyə, epiqonçuluğa qarşı Ə.Hüseynzadənin tənqidi münasibətindən bəhs olunur. Ə.Hüseynzadə qafiyə, vəzn xətirinə söz yığımından ibarət şeir yazanlara, mədhiyyəçilərə müraciətlə bildirir ki, bu tip şeir yazmaqla əsl poeziya nümunələri yaratmaq mümkün deyil. Müəllif yeni şeir növü olan “ağ şeir” haqqında (“İngilis əşarı türk dilində və “Şilyon məhbusu” “Həyat” 1906, № 68, 69) məlumat verərək, bu şeir növünü epiqonçuların yazdıqları ilə qarşılaşdıraraq nəzərə çatdırır ki, bu formada qafiyəsiz şeir yazmaq qafiyəli şeir yazmaqdan çətinidir.

Müəllifin ədəbi ənənələrlə bağlı tənqidi münasibət bildirdiyi məsələlərdən biri də ənənədən gələn bəzi hikmətli və atalar sözlərinin müasir dövr üçün əvvəlki aktuallığını saxlamaması məsələsidir ki, ədib sözügedən problemlə bağlı münasibət bildirərək, onları müasir dövrün tələblərinə cavab verən şəkllə salmağın tərəfdarı olmuşdur. Ədib hikmətli və atalar sözlərindən nümunə gətirərək, müasir dövr üçün əhəmiyyətini itirən, ənənələrə əsaslanan ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni həyatda baş verən süstlüyü, ətaləti tənqid edirdi. Əli bəy Hüseynzadəyə görə müasir dövr üçün öz aktuallığını itirmiş, tənqidi münasibət göstərilməsi lazım olan hikmətli sözlərin bir neçəsinə diqqət yetirək:

“Çirkaba daş atma üzərinə sıçrayar!”

“Tizrəftar olanın payinə damən dolaşar!” (Sürətli hərəkət edən in ayağına ətək dolaşar)

“Bedərya dor-mənafe bişomar əst”, “Əgər xahi səlamət dər kənar əst” (Dənizdə mənafe çox olsa da, salamatlıq məkanı sahildədir.) (Sədi Şirazi)¹⁶, “Ağlamayan çocuğa məmə verməzlər”¹⁷.

Ə.Hüseynzadənin qeyd olunan hikmətli sözlər haqqındakı fikirlərinə diqqət yetirsək, müəllifin nə qədər haqlı olduğunu görə bilərik. Ədib Sədi Şirazinin (1210-1291) “Gülüstan” əsərindən seçdiyi bir neçə hikmətli sözlərin müasir zaman üçün əvvəlki dəyərini itirdiyini, tənqiddə ehtiyacı olduğunu bildirir. “Çirkaba daş atma, üzərinə sıçrar!” hikmətli sözü də sözügedən hikmətli sözlər sırasına aid edərək söyləyir ki, əvvəllər bildirirdilər ki, bu sözü hikmət hesab

---

¹⁶ Hüseynzadə, Ə. İntiqad ediyoruz, intiqad olunuyoruz //– Bakı: Füyuzat, – 1907. № 23, – s. 370

¹⁷ Hüseynzadə, Ə. Siyasəti-fürusət / Ə.Hüseynzadə, төрт.ed. O.Bayramova. – Bakı: Elm, – 1994. – s. 49

edərək “çirkablara” daş atmırdıq ki, üzərimizə sıçraya bilər: “...*bir müddətdən bəri ələxüsüs “İrşad” və təkfir edilən “Molla Nəsrəddin” qəzetləri bağlandıqları günlərdən bəri ətrafımız çirkablarla dolmağa başladı. Bu çirkabların qoxusu, üfunəti getdikcə artır. Oralardan süüd edən miyazmalardan insanlar xəstələnir, qırılıyır, nə edəlim? Ata- baba sözünə itaətdə davammı edəlim?*”¹⁸

Müəllifin də qeyd etdiyi kimi, dövrün ictimai-siyasi ədalətsizliklərinə, zülmə, şərə qarşı biganə qalmaq olmaz, hər kəs bu istiqamətdə etirazını, münasibətini bildirməlidir. O söyləyir ki, “*Xeyr əfəndim belə olmaz*” mühitimiz üçün zərərli olan bu “çirkab”lara məhv oluncaya qədər “daş” atmalı, daşla kifayətlənməməli böyük qayalar yuvarladırılmalıdır: “*Daş qaya kafı degildir. Oraları tibbin tövsiyə eddiyi zəhərli-zəhərli mikrob öldürücü məvaddi-əfniyyə ilə doldurmalı...*”¹⁹. Yalnız bu yolla cəmiyyətdə baş verən ədalətsizliklərin, ictimai bərabərsizliklərin qarşısını almaq olar.

Əli bəy Hüseynzadə milli ədəbi ənənələrə münasibətdə müasir zamanımız üçün öz dəyərini, əhəmiyyətini itirmiş problemləri tənqid etməklə kifayətlənmir, dövr üçün müasir, aktual və yeni olan nəzəriyyələr, ənənələr haqqında məlumat verərək onların ədəbi-mədəni həyatımızın inkişafında böyük rol oynayacağını qeyd edirdi.

“Ədibin Qərb ədəbi-nəzəri cərəyanlarına münasibəti və “Siyasəti-fürusət” əsərində simvolizm” adlı paragrafda Ə.Hüseynzadənin “İngilis əşşarı türk dilində və “Şilyon məhbusu” (Həyat, 1906, № 68, 69), “Qırmızı qaranlıq içində yaşıl işıqlar” (“Füyuzat”, 1906, № 5) məqalələri əsasında Qərb ədəbi-nəzəri cərəyanlarına münasibəti işıqlandırılmışdır.

Mütəfəkkir Qərb ədəbiyyatını, elm və mədəniyyətini təbliğ etməklə, ədibləri, şairləri, onların ədəbi nümunələri ilə tanış etməklə yanaşı, Qərbdə mövcud olan elmi-mədəni yeniliklər haqqında da müasirlərini məlumatlandırmağa çalışırdı. Ədib Avropada mövcud olan ağ şeir (sərbəst şeir), modern cərəyanlar (dekadentizm, simvolizm) haqqında ilk dəfə məlumat vermişdir. Ə.Hüseynzadə XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəlləri Avropada meydana gəlmiş modern

---

¹⁸ Hüseynzadə, Ə. İntiqad ediyoruz, intiqad olunuyoruz // – Bakı: Füyuzat, – 1907. № 23, – s. 370

¹⁹ Yenə orada, – s. 370

cərəyanlar olan dekadentizm, simvolizm haqqında ilk dəfə “Ə.Hüseynzadə” imzası ilə 1906-cı ildə “Füyuzat” jurnalının 5-ci nömrəsində nəşr olunan “Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlar” ədəbi-nəzəri məqaləsində bəhs etmişdir. Ədib *“Dekadent olmadığımız halda məqaləmizin sərlövhəsi (“Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlar” – G.Ş) dekadentizma qaydasında oldu”*²⁰ deyərək özünü bu modernist cərəyandan uzaq tutsa da, Avropa ədəbiyyatının nümunəsi olan “dekadentizm” və “simvolizm” cərəyanları haqqında müasirlərini məlumatlandırır. Əli bəy Hüseynzadənin məqaləyə dekadentizm formatlı sərlövhə verməkdə məqsədi qırmızı qaranlıq içindəki yaşıl işıqları qarşılaşdırmaqla cəmiyyətin ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni vəziyyəti haqqında məlumat verməyə çalışması idi. Ədib cəmiyyətdə olan xeyir, işıq, maarif, ədalət, humanizm kimi müsbət keyfiyyətləri “qırmızı qaranlıq içində yaşıl işıqlar”, zülm, şər, qaranlıq olan yerləri isə qırmızı qaranlıqlar hesab edirdi. *“... İnqilab ilə irtica güləşiyor, mübarizə ediyor, bu mübarizənin sonunda şərin törətdiyi zülm nəticəsində hər tərəf zülmətə, qaranlığa bürünür. “İştə qırmızı qaranlıq!”*²¹

Müəllif bildirir ki, lakin iki qüvvə arasındakı bu mübarizədən qopan dəhşətli gurultular şirin yuxuda olan biz müsəlmanları narahat edir, bizi oyanmağa, ayılmağa məcbur edir və özümüzə bir yol tapıb ətrafımıza heç bir ziyan vurmada ziya saçmağa çalışırıq. Bu da qırmızı qaranlıq içində yaşıl işıqlardır.

Bu paraqrafda həmçinin ədibin “Siyasəti-Fürusət” əsərində simvolika və mifoloji obrazları hansı formada istifadə etdiyi göstərilmişdir.

Ədəbiyyatşünas-alim Əziz Mirəhmədovun da söylədiyi kimi, *“Ə.Hüseynzadə yaradıcılıq metodu baxımından romantik olsa da, modernist cərəyanlar olan simvolizm, dekadentizm, impressionizm kimi cərəyan və üslublardan da kənar qalmırdı”*²².

Dekadentizm və simvolizm cərəyanlarının əsas elementləri olan simvollar sistemi, üstüörtülü, sətiraltı mənalar Əli bəy Hüseynzadənin

---

²⁰ Hüseynzadə, Ə. Qırmızı qaranlıq içində yaşıl işıqlar // – Bakı: Füyuzat, – 1906. № 5, – s. 65

²¹ Yəni orada, – s. 68

²² Fikrin karvanı: / төрт. ed. Elçin. – Bakı: Yazıçı, 1984.– s. 69

əsərlərində də geniş işlənmişdir. Müəllifin nəzəri cəhətdən aydın şəkildə izah etdiyi simvolizm cərəyanını praktik şəkildə “Siyasəti-fürusət” əsərində müşahidə edə bilərik.

Əli bəy Hüseynzadənin ədəbi irsi içərisində janr, mövzu, ideya, obrazlar sisteminin mürəkkəbliyi baxımından seçilən “Siyasəti-fürusət” traktatı müasirliklə tarixiliyin sintezindən ibarət modernist əsərdir.

Təsadüfi deyil ki, çoxcəhətliliyi ilə seçilən bu əsəri Yaşar Qarayev *“Hüseynzadə yaradıcılığının Bakı dövrünün şah əsəri (“Şahnaməsi”)*”²³ adlandırmışdır. Tanınmış Əlibəyşünas Ofeliya Bayramlı isə əsərə layiq olduğu qiyməti verərək qeyd edirdi: *“Əli bəy Hüseynzadə yaradıcılığının zirvəsi hesab olunan “Siyasəti-fürusət” XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ictimai-siyasi, bədii fikrinin ensiklopediyasıdır”*²⁴.

Qeyd edək ki, Ə.Hüseynzadə əsərdəki hadisələrdə daha dəqiq müqayisə aparmaq üçün müxtəlif simvollar, mifoloji obrazlardan, sətərlə, rəmzi mənələrdən istifadə etmişdir. Simvolikanı, sətiraltı mənəni, ilk növbədə, əsərin adında görə bilərik. “Siyasəti-fürusət”in mənəsini müəllif özü belə şərh edir: *“...“Siyasəti-fərasət” yazmaqdan qorxdum. Çünki mürəttiblərimiz ehtimal göstərilərsə, kim anlaya bilir ki, “fərasət”dən muradım “fa”nın kəsrəsi ilə deyil, fəthəsi ilə olan “fərasət”dir. Hal böylə olduqda “fürusət”, ya “fürusiyət” yazmaq daha münasib olmazmı? Bunun isə “at yetişdirmək” və “at bimmək” elm və sənəti olduğunu və çox kərə də ümuri-siyasətdə lazım gələn “zehin açıqlığı” ilə “fərti-idrak” ilə bir münasibəti bulunmadığını hər kəs bilir”*²⁵. Əlbəttə, sənətkar rəmzi mənada belə işlətməmişdir, sətiraltı mənə daha çox Ə.Hüseynzadənin “siyasət” sözünə verdiyi izahda özünü göstərir: *“Qaldı ki, “siyasət” kəlməsi... Siyasətin bir mənəsi cəza, cəza xüsusunda ibrəzi-şiddət və hətta, edam cəzası deməkdir... Bunlarca “siyasət” demək təziyanə, ya təziyanə ilə döğüb öldürmək və “siyasəti-fürusət” demək, atı ölüncəyə qədər qamçılamaq,*

---

²³ Hüseynzadə, Ə. Qırmızı qaranlıq içində yaşıl işıqlar/ Ə.Hüseynzadə, tərt.ed. O.Bayramlı. – Bakı: Elm, – 1996. – s. 7

²⁴ Hüseynzadə, Ə. Siyasəti-fürusət / Ə.Hüseynzadə, tərt.ed. O.Bayramova. – Bakı: Elm, – 1994. – s. 22

²⁵ Yenə orada, – s. 35

qırbaqlamaq deməkdir”²⁶. Göründüyü kimi, mətndə çar Rusiyasının öz milli azadlığı naminə mübarizəyə qalxmış inqilabçıların məhv edilməsi üçün öz qatı, mənfur siyasətinin yeritməsinə işarə edilmişdir.

Müəllif simvolikadan, mifoloji obrazlardan, sətraltı mənələrdən, söz oyunundan istifadə edərək əsərdə sanki dekadent bir səhnə yaradır. Əsərdə konkret simvolik, mifoloji obraz olaraq Kəlgə, bayquş, nur, Şölə, nərgiz, nəsrin, Qəlb, feniks, simurq və digərlərini göstərə bilirik, lakin “Siyasəti-fürusət” traktatında yalnız obraz simvolikasından deyil, rənglərin, rəqəmlərin, əşyaların simvolikasından da geniş istifadə olunmuşdur.

Ə.Hüseynzadə həmçinin, tarixi şəxsiyyətlərin tutduğu əməllərini rəng simvolikası ilə də göstərməyə çalışmışdır. Məlumdur ki, rənglər birbaşa bizim əhvalımıza, hisslərimizə təsir edir. Rənglər simvolik vasitə kimi keçirdiyimiz emosiyaların, hisslərin nəticəsi kimi ortaya çıxır: “... *Kəyumərs: – Şu gələn Sultan Səncərdir. Yanındakı zatlar şair Ənvəri ilə Xəyyamdır. Ənvərinin üzü qıpqırmızı, Xəyyamın isə bəmbəyaz idi*”²⁷. Ənvərinin üzünün qızarmasına səbəb bir vaxt astronomiya sahəsində bildirdiyi bir fikrin səhv çıxması idi ki, bu səbəbdən Ənvəri Bəlxə qaçmışdır. İndi bu hadisəni xatırladıqca utanıb qızarıb. Xəyyam isə həm hökmdarların, həm də xalqın yanında gördüyü işlərə görə üzü ağdır. Qırmızı rəng burada günahın, utancaqlığın, doğru olmayan bir əməlin nəticəsini, ağ rəng isə saflığı, doğruluğu, kamilliyi əks etdirir. Ümumiyyətlə, “Siyasəti-fürusət” əsərində yaşıl, qırmızı, ağ rənglərin simvolikasından geniş istifadə olunmuşdur: “... *Biri yaşıl, digəri qırmızı qiyafətli iki qız peyda oldu ki, qanla dolu zərrin bir təştü sürükləyib çəkirlərdi. Təştin içində başdan-başa qızıl qanlara bulaşmış bir skelet oturmuş idi*”²⁸. Kəyumərsin dili ilə müəllif bu mənzərənin belə izah edir ki, təştin içindəki bacısının, səkkiz qardaşının və minlərcə günahsız insanların qətlinə səbəb olan və bu günahlarının simvolu kimi qızıl qanlar içində təsvir olunan Şah İsmayıl Sani ibn Təhmasibdir. Burada təsvir olunan bacıların hər ikisi isə öz əməllərinə görə yaşıl və qırmızı geyimdə

---

²⁶ Hüseynzadə, Ə. Siyasəti-fürusət / Ə.Hüseynzadə, tərt.ed. O.Bayramova. – Bakı: Elm, – 1994. – s. 35

²⁷ Yenə orada, – s. 70

²⁸ Yenə orada, – s. 85

təqdim olunurlar.

Ə.Hüseynzadə həmçinin hökmdarların tarixdə tutduqları mövqeyi, etdikləri əməlləri aydın şəkildə əks etdirmək üçün əşya simvollarından da istifadə etmişdir. Əsərdə Moğol hökmdarı Hülakü xanın dövlət üçün etdiyi həm yaxşı, həm də pis əməllərini göstərmək üçün müəllif belə bir üsuldən istifadə etmişdir. *“Guya atın üstündə iki Hülaku var idi. Biri digərinə nisbət Xacə Nəsir təbirincə “nəqşədovvomine çəşmə-əhvəl” kibi idi. Biri qırmızı alovlar içində yanaraq əlində qanlı bir qılınc tutmuş, digəri isə heyəti-əslyyəsi ilə ziyalar içində görünərək əlinə yaşıl bir budaq ilə bir çıraq almış idi...”*²⁹. Ədib bu iki bir-birindən fərqli təsvirlə Hülakü xanın tarixdə həm ədalətsizliyini, həm də maarifə, elmə olan rəğbətini, himayəsi ilə seçildiyini göstərmək istəmişdir. Əgər o bir tərəfdən Bağdadda qətliamlar törədib, günahsız insanları qırırdısa, digər tərəfdən Marağada akademiya, darülfünunlar, rəsədxanalar, kitabxanalar tikdirməklə xalqın maariflənməsinə çalışmışdır. Müəllif bir şəxsə cəmlənən bu ziddiyyəti göstərmək üçün yenə də simvolikadan istifadə etmişdir.

Əsərdə Pişdadiyə sülaləsinin birinci hökmdarı olan Kəyumərsin bələdçiliyi ilə Kölgə və heyəti-müsəlləsinin tarixə səyahəti başlayır. Bu tarixi səyahət axirət dünyasında baş verir, dünyasını dəyişmiş hökmdarlar, şahlar, dövlət xadimləri, şairlər, yazıçılar, onların simasında müxtəlif mifoloji, simvolik obrazlarla söhbətlər aparılır. Müəllifin tarixi şəxsiyyətlərə müraciətdə məqsədi müasir dövrün müxtəlif problemləri, ictimai-siyasi vəziyyəti ilə bağlı idi, bunları əks etdirmək üçün ədib həmin şəxsiyyətlərin tarixdə etdikləri əməllərinin axirətdə necə qiymətləndirilməsini verməklə müasirlərinin bundan nəticə çıxarmasını istəyirdi.

Ə.Hüseynzadə əsərdəki rəmzi mənaları elə ustalıqla işlətməmişdir ki, bu oxucuları çətinə, dolaşığa salmır, asanlıqla anlaşılar.

Müəllifin əsərdə simvolikadan, sətiraltı mənadan, söz oyunundan istifadə edərək tarixə müraciəti, əslində, müasir dövrün ictimai-siyasi hadisələrinə münasibətini bildirmək üçün bir yol idi.

O, tarixi hadisələri, tarixi şəxsiyyətləri, onların düşdüyü

---

²⁹ Hüseynzadə, Ə. Siyasəti-fürusət / Ə.Hüseynzadə, төrt.ed. O.Bayramova. – Bakı: Elm, – 1994. – s. 72

vəziyyəti göstərməklə müasirlərinə bu yanlışları etməməyi tövsiyə edirdi.

Axirətdə peşman olan hökmdarların, tarixi şəxsiyyətlərin çəkdikləri cəza bir növ onların ərafıdır, təmizlənməsidir, sanki etdikləri əməllərin qarşılığını görərək arınırlar.

Əsərdə diqqət çəkən cəhətlərdən biri də müəllifin əsər boyu Homer, Sofokl, Esxil, Evripid, Aristofan, Heradot, V.Şekspir, C.Svift, M.Lermontov, Hanson, Zambaqo (liroluq,cücamşünaslar), Furniye (sifliqraf), Sen-Sansın “Dans Maqaber”, N.Kopernik, Q.Qaliley, İ.Nyuton, V.Vereşagin (rus rəssam), Madam Papadur, Lombruzo, E.Renan, F.Şiller, İ.Repin (rus rəssam) , F.Şopen, Aysedora Dunkan (Amerika rəqqasəsi), Alfons Dode, Lüdviq van Bethoven, V.A.Motsart, C.Rossini, C.Verdi, List, Qunonun, R.Vaqner, V.Hüqo, C.Bayron, Volter, Ş.Monteskye, Lombruzo və digərləri kimi Avropanın dünyaşöhrətli sənətkarlarının, incəsənət nümayəndələrinin, alim və filosoflarının adlarını çəkməklə əsərdə müəyyən hadisələrin aydınlaşdırmağa, xüsusilə müqayisəsinə şərait yaratmışdır. Müəllif bu müqayisələrdə müasirliklə klassikarı yan-yana gətirməklə vəhdət yaratmağa çalışmışdır.

İkinci fəsildə əksini tapan araşdırmaların elmi yenilikləri və əsas müddəaları müxtəlif elmi jurnallarda çap olunmuş elmi əsərlərdə öz əksini tapmışdır ^{30, 31}.

Dissertasiyanın **“Əli bəy Hüseynzadə və tərcümə məsələləri”** adlı üçüncü fəslə də iki paraqraftan ibarətdir. Birinci paraqraf **“Bədii tərcümə ədəbin görüşlərində Qərbi öyrənməyin vasitəsi kimi”** adlanır. Tərcümə sənəti xalqların ədəbi-bədii inkişafına, intensiv əlaqələrə kömək göstərən müxtəlif mədəniyyətlərin qarşılıqlı inkişafına, zənginləşməsinə vasitə yaradan sahədir.

Bu sahə vasitəsi ilə xalqlar bir-birinin tarixi-mədəni həyatı, məişəti, adət-ənənələri və sairə ilə yaxından tanış olub bəhrələnirlər.

---

³⁰ Şıxalievə, G.M. Əli bəy Hüseynzadənin yaradıcılığında milli ədəbi ənənələrə münasibət və modernist ədəbiyyata keçid // – Bakı: Dil və Ədəbiyyat (beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal), – 2017. № 4 (104), – s. 281-285

³¹ Şıxalievə, G.M. Əli bəy Hüseynzadənin “Siyasəti-fürusət” əsərində simvolizm // – Bakı: Pedaqoji Universitetin Xəbərləri (humanitar, ictimai və pedaqoji-psixoloji elmlər seriyası), – 2018. c. 66, № 4, – s. 150-162

Tərcümə geniş mənada insanlar arasında qarşılıqlı anlaşma vasitələrindən biri olub, vacib, əhəmiyyətli və məsuliyyətli sahələrdəndir. Belə ki, *“...mütərcim başqa dildən öz dilinə əsərlər tərcümə etməklə öz xalqının görüş dairəsini, onun elm və mədəniyyətinin, ədəbiyyat və incəsənətinin vüsətini genişləndirir, özgə xalqların mütərəqqi ideyalarını, görkəmli elmi nailiyyətlərini, diqqətəlayiq ədəbiyyat nümunələrini ona tanıtır, öz ana dilinə yeni sözlər, yeni istilahlər, yeni ifadələr gətirərək onu zənginləşdirir”*³².

Tərcümə zamanı mühüm məsələlərdən biri tərcümənin nəzəri məsələlərini bilmək və çevirmədə bunu doğru, düzgün tətbiq etməkdir. Məlumdur ki, mütərcim nəzəriyyəsiz düzgün, dolğun, mükəmməl bir əsər tərcümə edə bilməz.

Əli bəy Hüseynzadə ədəbi-nəzəri məqalələrində dövrünün bir çox aktual məsələləri ilə yanaşı, tərcümə sənətinin nəzəri məsələlərini də işıqlandırmış, geniş təhlilini aparmışdır. Böyük mütəfəkkir tərcümənin nəzəri məsələlərini “İntiqad”, “Bir balaca intiqad”, “İngilis əşarı türk dilində və Şilyon məhbusu”, “Tolstoyluq nədir”, “Qəzetəmizin dili haqqında bir neçə söz” kimi məqalələrində aydınlaşdırmağa çalışmışdır. Burada orijinal və düzgün tərcümə necə olmalıdır, tərcüməçi nələri yaxşı bilməlidir suallarına ədibin məqalələri əsasında cavab tapılmışdır.

Əli bəy Hüseynzadənin tərcümənin nəzəri əsasları ilə bağlı mülahizələrini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1. Tərcüməçi hər iki dili mükəmməl bilməlidir;
2. Ədəbi dil normalarından düzgün istifadə etməlidir;
3. Tərcüməçi dil bilməklə yanaşı, tərcümə etdiyi əsəri, onun müəllifini hərtərəfli araşdırmalı, onun haqqında kifayət qədər məlumata malik olmalıdır;
4. Tərcümə zamanı vəzn və qafiyə qaydalarına düzgün riayət edilməlidir;
5. Tərcümə edən şəxs yaradıcılıq qabiliyyətinə malik bir sənətkar olmalı;
6. Tərcümə olunan əsər öz dilində göstərdiyi təsiri tərcümə olunduğu dildə də saxlamalıdır;

---

³²Əzimov, C. Tərcümə prinsipləri / C.Əzimov – Bakı: Azərneşr, – 1955. – s. 5

7. Əsərin ifadə etdiyi məna tərcümə olunan dilə tam şəkildə çatdırılmalı;
8. Sözlərin orijinalda ifadə etdiyi məna səlis, dəqiq və düzgün şəkildə digər dilə çevirməlidir.

Ə.Hüseynzadənin tərcümənin nəzəri əsasları ilə bağlı fikirləri müasir dövrdə də öz aktuallığını qoruyub saxlayır. Qeyd olunan bu prinsiplər üzərində müəyyən təkmilləşdirilmələr aparılsa da, çağdaş zamanda da istifadə olunur. Bir daha aydın olur ki, ədib tərcüməni nəzəri cəhətdən aydınlaşdırmaqla mütərcimləri düzgün istiqamətləndirməyə çalışmışdır.

İkinci paragraf **“Əli bəy Hüseynzadənin Qərbi Avropa ədəbiyyatından tərcümələri”** adlanır.

Azərbaycanda bədii tərcümənin ilk nümunələri hələ orta əsrlərdə yaranmış və ilkin tərcümələr ərəb və fars dillərində yazılan lirik əsərlərin dilimizə çevrilməsi şəklində özünü göstərirdi. Şərq dillərindən ilk tərcümə əsəri XIV əsrdə İmadəddin Nəsiminin Marağalı Əhvədinin bir qəsidəsinin fars dilindən dilimizə tərcüməsidir.

Qeyd edildiyi kimi XIX əsrdə Azərbaycanda baş verən ictimai-siyasi hadisələrlə əlaqədar olaraq – Gülüstən (1813) və Türkmənçay (1828) sülh müqavilələri əsasında Azərbaycanın şimal hissəsinin Rusiyanın tərkibinə daxil olması ilə Azərbaycan və Rusiya arasında siyasi, iqtisadi əlaqələrlə yanaşı, ədəbi-mədəni əlaqələr də yaranmağa başladı. Bu əlaqə tərcümə sahəsinə də təsir etdi. Belə ki, XIX əsrin ortalarından başlayaraq rus dilindən Azərbaycan dilinə müxtəlif tərcümələr edilirdi. Rus dilindən ilk tərcümə Abbasqulu Ağa Bakıxanov tərəfindən (İvan Krilovun “Eşşək və bülbül” təmsili) edilmişdir. Rusiya-Azərbaycan əlaqələri Azərbaycanın Avropa ölkələri ilə əlaqəsində bir körpü rolunu oynadı və XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq tərcümə işi daha geniş vüsət aldı, artıq Avropa klassiklərinin də əsərləri ana dilinə tərcümə olunmağa başlandı.

Bir məqamı da qeyd edək ki, bu dövrdə Qərb ədəbiyyatından çevirilən tərcümələr orijinaldan deyil, daha çox rus dili vasitəsilə edilmişdir.

Qeyd edildiyi kimi böyük mütəfəkkirin yaradıcılığında Qərb ədəbiyyatına maraq da xüsusi diqqəti cəlb edirdi. Bu marağın nəticəsidir ki, o, Avropa sənətkarları haqqında məlumat vermiş, onların

əsərlərini tərcümə etməklə bu istiqamətdə xeyli işlər görmüşdür.

Ə.Hüseynzadə tərcüməni teatrın inkişafı ilə bağlı da əhəmiyyətli sayırdı. Çünki həmin dövrdə kifayət qədər səhnə əsərləri yox idi və bu da teatrın inkişafına mane olan səbəblərdən biri idi.

Ədib bu çatışmazlığı aradan qaldırmaq üçün ilk çıxış yolu kimi müxtəlif dillərdən tərcüməni ön plana çəkirdi. Ə.Hüseynzadə “Füyuzat”ın 1906-cı il 5-ci sayında dərc olunan “Şiller” adlı məqaləsində sözügedən problem ilə bağlı fikirlərini bildirmişdir.

Ümumiyyətlə, XX əsrin əvvəllərində müəllifin özü ilə bərabər onun redaktorluq etdiyi “Füyuzat” jurnalı da bu istiqamətdə xüsusi fəaliyyət göstərmişdir.

Füyuzat jurnalında həm fars, türk, həm də Avropa dillərindən tərcümələr nəşr olunurdu, əsas məqsəd də xalqı digər xalqların ədəbiyyatı ilə tanış etmək və mədəniyyətlər arasında qarşılıqlı əlaqəni yaratmaq idi.

Ə.Hüseynzadə dönə-dönə müxtəlif ədəbi-nəzəri məqalələrində tərcümənin əhəmiyyətindən bəhs edərək sənətkarlardan müxtəlif dillərdən tərcümə etməyi tələb etməklə yanaşı, müəllif özü də bələd olduğu Şərq və Avropa (fars, ərəb rus, ingilis, alman, yunan, italyan) dillərindən orijinaldan tərcümələr etmişdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, sözügedən dövrdə dünya ədəbiyyatından edilən tərcümələrin çoxu rus dili vasitəsilə edilirdi. Məlumdur ki, orijinaldan edilən tərcümə xüsusilə əhəmiyyətlidir, bu zaman mütərcim dünya ədəbiyyatının nümayəndələrinin yaradıcılığını yaxından öyrənir, həmin xalqın adət-ənənəsinə, dilinə, ədəbiyyatına dair çox incə mətləbləri tədqiq edir, sənətkarın yazı manerası, yaradıcılıq psixologiyasına yaxından bələd olmaqla yanaşı, bunları tərcümə etdiyi dilin nümayəndələri ilə də tanış edir. Bu istiqamətdə Ə.Hüseynzadənin əməyi danılmazdır, ədib müxtəlif dillərdən etdiyi tərcümələri ilə bu işin öhdəsindən gəlmişdir.

Ədib Şərq dillərindən də (fars və ərəb) şeirlər tərcümə etmişdir. Hilmi Ziya Ülkən Əli bəy haqqındakı yazılarının birində birmənalı olaraq bildirir ki, Ə.Hüseynzadə böyük fars şairi Ə.Firdovsinin “Şahnamə” əsərindən də tərcümə etmişdir. *“Şərq və Qərbi humanizmlərini uzlaşdırmaq istəyən və türk millətinin tarixi lazımınca bu iki humanizmə əsaslanmasına məcbur olduğuna inanən*

Hüseynzadə, bir yandan “Şahnamə”nin mənzum tərcüməsinə çalışarkən, bir yandan da Qərb dastanlarına nüfuz edirdi”³³.

Ədibin fars dilini mükəmməl bilməsi və həmin dövrdə öz aktuallığı ilə seçilən əsərlərdən tərcümə etdiyini nəzərə alsaq, bu məlumatın doğru olduğunu güman etmək olar. Lakin Ə.Hüseynzadənin yaradıcılığında bu barədə məlumat yoxdur və sözügedən tərcümənin heç bir nüsxəsi əldə deyildir.

Müəllifin tərcümələri içərisində başlıca yerlərdən birini Qərb ədəbiyyatından etdiyi tərcümələri tutur. Ədib Peterburqda olarkən Qərb ədəbiyyatını daha dərinlən öyrənməyə çalışmışdır. Ali Haydar Bayat yazır: *“Peterburqda Mendelejev, Menşutkin, Vaqner və Beketof kimi dövrün böyük professorları, müəllimləri arasında olmuşdur: Rusiyada fikir hərəkətlərinin çox canlı olduğu bir zamanda yaşamış, lakin yaradılışı etibarilə yumşaq xasiyyətli, sərtlikdən xoşu gəlməyən biri olduğu üçün, tələbə hərəkətlərinə qoşulmaqdan çox, dərslərdən artıq qalan zamanını universitetin Şərq, xüsusilə türkoloji bölümü dərslərinə davam edərək; ədəbiyyata olan marağı səbəbi ilə, orta məktəbdən etibarən tanımağa başladığı Homer, Dante, Tasso, Şiller, Bayron kimi Qərb klassiklərini daha dərin anlamağa çalışaraq keçirmişdir”³⁴.*

Ə.Hüseynzadə Qərbi Avropa və rus ədəbiyyatından orijinaldan – yunan sənətkarları Homerin “Truva pərisinin hekayəsi”, Esxilin “Zəncirlənmiş Prometey” əsərindən bir qitə, Roma ədəbiyyatının faciə ustası Vergilinin “Eneida” əsərinin ikinci hissəsinin sonu olan “Turuvanın son gecəsi Eneid başından keçənlər” əsərindən, rus şairi Derjavinin “Zaman” şeiri, Delavarın “Severni Kafkas” qəzetində qafqazlılara xitabən yazılmış olduğu “Belayı Nifak” şeirini, ingilis ədəbiyyatından Con Miltonun “Cənnəti qaibə” (“İtirilmiş cənnət”), alman ədəbiyyatından İ.V.Hötenin “Faust”, Şillerin “Kəfalət yaxud vəfakar dostlar” poeməsindən və “Dirillər” şeirini, Henri Heyneni romantik səciyyə daşıyan “Gecələyin Vapur kamarasında” (“Bir nəğmə”) şeirini, italyan ədəbiyyatından Torkvato Tassonun

---

³³ Ülkən, H.Z. Türkiyədə Çağdaş düşüncə tarixi \ H.Z.Ülkən. – İstanbul Türkiye İş Bankası Kültür yayınları, – 2014. – s. 395

³⁴ Bayat, A.H. Hüseynzadə Ali Bey \ A.H. Bayat. – İstanbul: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, – 1998. – s. 10

“Qurtarılmış Qüds” əsərindən də bir hissə tərcümə etmişdir.

Məlumdur ki, müəllifin tərcümələri əsərlərdən hissələr şəklindədir. Bu da onu göstərir ki, müəllifin məqsədi heç də əsərləri tam halda tərcümə etmək deyil, əksinə hissələr şəklində tərcümə etməklə tərcümə sənətinin dövr üçün əhəmiyyətini işıqlandırmağa çalışmaqdır. Qeyd edək ki, bu hissələri isə ədib təsadüfi seçməmişdir, Ə.Hüseynzadənin əsərlərdən çevirdiyi hissələrin mövzusu müasir dövrü üçün aktual və əhəmiyyətlidir.

Bu paraqrafta ədibin tərcümələri orijinaları ilə müqayisəli şəkildə təhlil edilmişdir. Müqayisələrdən də aydın olur ki, Ə.Hüseynzadə sözləri mexaniki şəkildə yan-yana düzərək sətri tərcümə etmir, əsərin əsas ideyasını, ümumi mənasını, ruhunu əsas götürüb, əsərlərə yaradıcı şəkildə yanaşaraq, orijinala xələl gətirmədən əslinə uyğun təqdim etməyə çalışmışdır.

Üçüncü fəsilə əldə olunan elmi qənaətlər, əsas müddəalar ölkə daxilində və xaricində olmaqla, elmi jurnallarda və konfrans materiallarında dərc olunmuşdu^{35, 36, 37, 38, 39}.

Dissertasiya işinin **Nəticə** hissəsində tədqiqat zamanı əldə olunan qənaətlər ümumiləşdirilmişdir:

- Tədqiqatda müəyyən edilir ki, XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyatında Qərbi Avropa ədəbi-nəzəri fikrinin öyrənilməsinə

---

³⁵ Əli bəy Hüseynzadənin Avropa (ingilis və alman) dillərindən tərcümələri // III Beynəlxalq Türk Dünyası Araşdırmaları Simpoziumu, – Bakı: Elm və təhsil, – c. 1. – 25-27 may, – 2016, – s. 255-258

³⁶ Творчество Джона Мильтона, Фридриха Шиллера, Генриха Гейне и Торквато Тассо в переводах Али Бека Гусейнзаде // Херсон: Министерство освіти и науки України Херсонський державний університет Південний Архив (збірник наукових праць. Филологічні науки), – 2017, випуск LXIX, – с. 180-184

³⁷ Əli bəy Hüseynzadənin İohan Volfqanq Hötenin “Faust” əsərindən tərcüməsi // – Bakı: Dil və Ədəbiyyat (beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal), – 2017. № 2 (102), – s. 273-277

³⁸ Əli bəy Hüseynzadənin məqalələrində bədii tərcümənin nəzəri əsasları // IV Uluslararası Türk Dünyası Araşdırmaları Simpoziumu, – Niğdə: Ömer Halisdemir Üniversitesi, – c. 1. – 26-28 iyun, – 2017, – s. 343-348

³⁹ XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan-Avropa ədəbi əlaqələrinin formalaşmasında bədii tərcümənin rolu // – Bakı: Bakı Avrasiya Universiteti Sivilizasiya (elmi-nəzəri jurnal), – 2018, c. 7, № 1, – s. 280-286

- xüsusi maraq var idi;
- XX əsrin 20-ci illərindən başlayaraq Qərb ədəbiyyatının öyrənilməsi və tədqiqinə ədəbiyyatşünaslarımız tərəfindən xüsusi diqqət yetirilmişdir;
  - Qərb ədəbi-nəzəri fikrinin Azərbaycan mühitinə inteqrasiya olunmasında Ə.Hüseynzadənin xidmətləri xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Müəyyən olunur ki, ədibin yaradıcılığında milli kimlik və qərbçilik sintez şəklində ortaya çıxır. Azərbaycanda milli bir ideologiya kimi türkçülüüyü irəli sürən və təbliğ edən ədibin ədəbi-nəzəri yaradıcılığında türkçülük, milli kimliyi qoruyub saxlamaqla qərbəlmə modeli müxtəlif baxımdan şərh olunur;
  - Milli ədəbi ənənələrə münasibət fonunda modern ədəbiyyata keçid məsələləri də ədibin yaradıcılığında aydın şəkildə özünü göstərir. Ə.Hüseynzadə yaradıcılığı boyu yeniliklərə can atır, ədəbi-mədəni sahədə onu qane etməyən məsələlər haqqında öz mülahizələrini, fikirlərini bildirərək çıxış yolu tapmağa çalışmışdır. Müəllif ədəbi-nəzəri, publisistik, bədii yaradıcılığında Qərb ədəbiyyatının təbliğinə yer verməklə yanaşı, bəzi mövcud milli ədəbi ənənələrə tənqidi münasibət bildirməklə də müasirlərinə düzgün yol göstərməyə çalışmışdır;
  - Ə.Hüseynzadə Qərb ədəbi-nəzəri cərəyanlarından, onların nailiyyətlərindən bəhrələnmiş, müasirləri üçün yeni olan, XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində yaranmış modern cərəyanlar – dekadentizm, simvolizm barəsində da ilk məlumatları “Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlar” məqaləsində vermişdir;
  - Ədib “Siyasəti-fürusət” traktatında simvolizm və mifoloji qaynaqlardan istifadə edərək tarixilik və müasirliyin sintezini yaratmışdır. O, əsərdə yalnız obrazlar simvolikasından deyil, həmçinin rənglərin, rəqəmlərin simvolikasından da istifadə etmiş, hətta bir cümlə, bütövlükdə bir abzası simvolik, rəmzi mənənin ifadəsinə çevirmişdir;
  - Ə.Hüseynzadə yeni şeir tipi – sərbəst şeir (“Ağ şeir”) haqqında ilk məlumat və mülahizələri ilə ədəbiyyata yeni bir istiqamət gətirmişdir;
  - XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq tərcümə işi də geniş yayılmış, Avropa klassiklərinin əsərləri dilimizə tərcümə

olmuşdur. Lakin sözügedən dövrdə Qərb ədəbiyyatından tərcümələr orijinaldan deyil, daha çox rus dili vasitəsilə edilmişdir. Orijinaldan tərcümə sahəsində Ə.Hüseynzadə və onun redaktorluq etdiyi “Füyuzat” (1906-1907) jurnalı xüsusi fəaliyyət göstərmişdir;

- Müəllif Şərq (fars, ərəb), rus və Qərb dillərindən (yunan, ingilis, alman, italyan) orijinaldan tərcümələr etmişdir. Tədqiqatdan aydın olur ki, Ə.Hüseynzadə tərcümə üçün seçdiyi əsərləri də təsadüfi seçməmiş, bu əsərlər müasir dövrlə səsləşən mövzuları əhatə etmişdir;
- Ə.Hüseynzadənin Qərb ədəbiyyatından etdiyi tərcümələri orijinal ilə müqayisə olunaraq bu qənaətə gəlinir ki, ədibin tərcümələri orijinalı təhrif etmədən, əslə uğun şəkildə tərcümə olunmuşdur;
- Tədqiqat prosesində məlum olur ki, ədib dünya ədəbiyyatının nümunələrini dilimizə tərcümə etməklə yanaşı, məqalələrində tərcümənin nəzəri məsələləri haqqında müasir zamanda da aktual olan fikirlər söyləmişdir.

Dissertasiyanın əsas məzmun və müddəaları müəllifin aşağıda qeyd olunan elmi əsərlərində öz əksini tapmışdır:

1. Əli bəy Hüseynzadənin ədəbi-nəzəri görüşlərində milli kimlik məsələsi // Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 93-cü ildönümünə həsr edilmiş Gənc tədqiqatçıların IV beynəlxalq elmi konfransının materialları, II kitab, (filologiya elmləri, tarix və hüquq elmləri), Qafqaz Universiteti, – Bakı: – 29-30 aprel, – 2016, – s. 1096-1097
2. Əli bəy Hüseynzadənin ədəbi-nəzəri görüşləri qərbçilik kontekstində // Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 93-cü ildönümünə həsr olunmuş Filologiyanın aktual problemləri mövzusunda Respublika elmi-nəzəri konfransının materialları, – Bakı: Bakı Universiteti, – 18-19 may, – 2016, – s. 88-91
3. Əli bəy Hüseynzadənin Avropa (ingilis və alman) dillərindən tərcümələri // III Beynəlxalq Türk Dünyası Araşdırmaları Simpoziumu, – Bakı: Elm və təhsil, – 25-27 may, – 2016, – s. 255-258
4. Əli bəy Hüseynzadənin antik ədəbiyyatdan tərcümələri // Gənc Türkoloqların I Türkoloji Qurultayın 90 illiyinə həsr olunmuş “Müasir türkoloji tədqiqatlar: problemlər və perspektivlər” mövzusunda beynəlxalq elmi konfransın materialları, - Bakı: AMEA Şərqsünaslıq İnstitutu, – 21-22 noyabr, – 2016, – s. 123
5. Əli bəy Hüseynzadənin İohan Volfqanq Hötenin “Faust” əsərindən tərcüməsi // – Bakı: Dil və Ədəbiyyat (beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal), – 2017. № 2 (102), – s. 273-277
6. Əli bəy Hüseynzadənin yaradıcılığında milli ədəbi ənənələrə münasibət və modernist ədəbiyyata keçid // – Bakı: Dil və Ədəbiyyat (beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal), – 2017. № 4 (104), – s. 281-285
7. Əli bəy Hüseynzadənin məqalələrində bədii tərcümənin nəzəri əsasları // IV Uluslararası Türk Dünyası Araşdırmaları Simpoziumu, cild I – Niğdə: Ömer Halisdemir Üniversitesi, – c. 1. –26-28 iyun, – 2017, – s. 343-348
8. Əli bəy Hüseynzadə yaradıcılığının əsas istiqamətləri // III

- Beynəlxalq Həmzə Nigari Türk Dünyası mədəni irsi simpoziumu, – Şamaxı: ADPU Şamaxı filialı, – 17-18 may, – 2017, – s. 349-354
9. Əli bəy Hüseynzadənin Qərbi Avropa (qədim yunan və Roma) ədəbiyyatından tərcümələri // – Bakı: AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu Filologiya məsələləri, – 2018. № 1, – s. 319-328
  10. Azərbaycanda Qərbi Avropa ədəbi-nəzəri fikrinin öyrənilməsi tarixindən (M.F.Axundzadə və H.Zərdabinin məqalələri əsasında) // – Bakı: Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Bakı Slavyan Universiteti Elmi Əsərlər (dil və ədəbiyyat seriyası), – 2018. № 1, – s. 203-210
  11. Əli bəy Hüseynzadənin “Siyasəti-fürusət” əsərində simvolizm // – Bakı: – Pedaqoji Universitetin Xəbərləri (humanitar, ictimai və pedaqoji-psixoloji elmlər seriyası), – 2018. c. 6, № 4, – s. 150-162
  12. Творчество Джона Мильтона, Фридриха Шиллера, Генриха Гейне и Торквато Тассо в переводах Али Бека Гусейнзаде // Херсон: Министерство освіти и науки Украины Херсонський державний університет Південний Архив (збірник наукових праць. Филологічні науки), – 2017, випуск LXIX, – с. 180-184
  13. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan-Avropa ədəbi əlaqələrinin formalaşmasında bədii tərcümənin rolu // – Bakı: Bakı Avrasiya Universiteti Sivilizasiya (elmi-nəzəri jurnal), – 2018, c. 7, № 1, – s. 280-286
  14. Mikayıl Rəfilı və Əli Sultanlının yaradıcılığında Qərbi Avropa ədəbiyyatına münasibət // VI Beynəlxalq Türk Dünyası Araşdırmaları Simpoziumu, – Bakı: Elm və təhsil, – 13-15 iyun, – 2019, – s. 135-138
  15. Azərbaycan ədəbiyyatında Qərb və Şərqi qarşılaşdırılması (Əhməd bəy Ağaoğlu və Üzeyir Hacıbəylinin yaradıcılığı əsasında) // İsmayıl Şıxlı yaradıcılığına həsr olunmuş “Filologiyanın aktual problemləri” mövzusunda Beynəlxalq konfrans, – Bakı: Müəllim, – 3-4 dekabr, –2019, – s. 244-248
  16. Сравнение Востока и Запада в произведениях Алибека

- Гусейнзаде «Возможности в политике» и «Тюрки в двух эпосах Запада» / – Украина: Закарпатсьли филологични студий, – 2020. № 14, – с. 239-244
17. Məhəmmədağa Şahaxtlı və Abdulla Şaiqin yaradıcılığı Qərbi kontekstində // VII. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmalar Simpoziumu, c. 1 – Niğdə: Ömer Halisdemir Üniversitesi, – 20-23 oktyabr, – 2020, – s. 839-846

Dissertasiya işinin müdafiəsi _____ 2022-ci il tarixində saat ____ da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəzdində fəaliyyət göstərən ED 1.05 – Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1143. Bakı ş., Hüseyn Cavid prospekti, 115, Akademiya şəhərciyi, Əsas bina, IV mərtəbə, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Elektron akt zalı.

Dissertasiya ilə AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat _____ 2022-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 30.03.2022

Kağızın formatı: A5

Həcmi: 44372

Tiraj:100